

BULGARIAN CULTURAL HERITAGE AND INNOVATIVE PRACTICES OF CHURCH BASED EDUCATION

Velina Toneva

Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria

БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО И ИНОВАТИВНИТЕ ПРАКТИКИ НА ПРИЦЪРКОВНОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Велина Тонева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

Abstract: *Interpretation of church heritage as part of general local and global culture, and organizing of parish socialisation as social enculturation are neutral educational-informational approaches of adopting Christian values and Orthodox traditions as elements of Bulgarian identity formation. Contemporary church-based education and socialisation relies on most recent pedagogical methods and approaches, gradually becomes a part of the whole system of social care, and combines adequate experiences with actual processes of individual development. Even in socialism, when state youth policies had been ideologised, link of religious heritages with local patriotic and global tourist values provided people at all ages with a formal religious culture. In earlier past youth had been educated and socialised religiously along real Orthodox Church life and its specificities regarding modernisation. In future the innovation of historical experience in the representation and socialisation of the specific theological heritage, sometimes expressed in clerical and monastic vocation, will still be socially and culturally challenging to all stakeholders.*

Keywords: *Informal Education; Church Cultural-Historical Heritage; Parishes; Monasteries.*

Резюме: *Интерпретирането на църковното наследство като част от общата местна и глобална култура, както и организирането на енорийската социализация като специфична форма на социално възпитание, считана за традиционна, са неутрални образователно-информационни подходи за реализация*

на християнските ценности и православни обичаи като елементи на българските практики на формиране и изява на глобална идентичност. Съвременните практики на прицърковно образование и православна социализация, разчитат на новите педагогически и андрагогически методи и подходи, постепенно става част от цялостната система на социални грижи и съчетава адекватен опит с действителните процеси на индивидуално развитие. Дори при социализма, когато държавните младежки политики са идеологизирани, връзката на религиозните наследства с местните патриотични и глобални туристически ценности осигурява на хората на всички възрасти аформална конфесионална култура. В по-далечното минало подрастващите са били духовно просвещавани и социализирани в хода на реалния православен църковен живот и неговите особености по отношение на модернизацията. В бъдеще иновацията на историческия опит в представянето и социализацията на специфичното богословско наследство, понякога изразено в клирическо и монашеско призвание, ще продължи да е социокултурно предизвикателство за всички заинтересовани страни.

Ключови думи: неформално образование; църковно културно-историческо наследство; енории; манастири.

Съвременните форми на прицърковно образование – между живите регионални културни наследства на социализация, просвета, катехизация и евангелизация – не е задължително да са религиозни, но не е забранено и да са определено духовни (Alexandrov, 2011). Естествено в тях се включват традиционни елементи на местното културно наследство, наред с наднационални и общоправославни, (Marchenko, 2015), (Legkostup, 2014), общохристиянски и надденоминационни. Както е и невъзможно пъстрата българската празничност да не е представена, заедно с чисто вероизповедната вероучителна просветна и нравоучителна наставническа дейност при храмове и манастири, а същевременно и гражданското възпитание да не е застъпено. Духовни лица, богослови и религиозни педагози могат и следва да обучават и занимават деца и възрастни в църковна среда (Kozhuharov, 2020), (Legkostup, 2016), (Spirova, 2005a) или да гостуват в образователна (Spirova, Karavalcheva and Antonova, 2018), (Spirova and Karavaltcheva, 2017), както и просветните, творчески, спортни и други специалисти успяват да ръководят добре дейности

за вярващи при храмовете, с благословението на духовенството и по желание или съгласие на родителите.

Заниманията за деца и възрастни в храмовете, летните лагери в манастирите или дневните детски лагери към енории или поклоннически центрове, дейностите по интереси в читалища, младежки центрове за подкрепа на личностното развитие, училища, детски градини, университети и културни институти днес са още една нова перспектива на обогатяването на образователните възможности на съвременните деца. Спорно е до каква степен тези дейности са изконно традиционни (Spirova, 2005b), след като благотворителната и просветна дейност на братства и сестринства към енориите в миналото не е била достатъчно систематична или още не е напълно проучена и се е усилвала предимно в периоди на гонения, въпреки държавната и обществена подкрепа.

Новите традиции на прицърковното образование

Неделното училище в България и зад граница е традиционно иновативна практика, тъй като формите и подходите на трансляция на живо наследство, не по-малко от идеите, съдържанията и рефлексите, се изменят динамично спрямо актуалните потребности на хората и общностите в местното общество на преход. Духовното образование у нас в миналото традиционно се провежда аформално при храмове и манастири като килийните училища дават практически знания за ежедневието, включително и религиозно, а учителите израстват на певницата в храма и общността, отначало като учители, клисари, свещоносци, иподякони, зографи, четци и певци, след което някои приемат свещен сан или монашество, други са настоятели и ктитори. Няколко богословски, свещенически и монашески училища, семинарии и факултети в миналото и днес, подготвят на все по-съвременно ниво и едновременно в международен и национален дух и традиционно православно самосъзнание българския клир като духовни водачи, докато модернизационните процеси естествено изместват фокуса на социалния живот от храма, а вероизповеданието остава основно право и основен елемент на идентичността.

Монашеската вероучителна традиция у нас е възстановена с организирането на *Неделното училище при Калоферски девически манастир „Въведение Богородично“* (Горния метох) (Друмева, 2017) в *Пловдивска епархия на Българската православна църква – Българска патриаршия*, по благословение на митрополит Арсений (1932 – 2006) и с подвига на монахиня Валентина Друмева (схиигумения Възкресия (1934 – 2021), както и чрез летните лагери в *Хаджидимовски манастир „Вмчк Георги Победоносец“* в *Неврокопска Епархия*, с дейността на митрополит Натанаил (1952 – 2013), която обхваща и катехизацията. Енорийската братствена традиция на XX век е възобновена чрез усилията на няколко аналогични на съществувалите форми – неправителствени организации и центрове в столицата и в страната, чиято численост едва напоследък се увеличава до степен да съживи цялостната система от прицърковни звена като я издигне на ниво по-добро и съвременно от засвидетелстваното чрез документираното наследство. Държавните и общински организационни форми на взаимодействие с религиозните общности (Spirova and Karavaltcheva, 2017) очертават преходния етап в началото на XXI век, когато поместната църква си връща общественото доверие, не на последно място с подкрепана на евроинтеграционните процеси, които повишават съзнанието за мултикултурност и човешки права, значими за новото поколение клирици, богослови, църковнослужители, вяващи и анализатори.

Църковно културно наследство – образователна среда

При старинните храмове и манастири, които са паметници на културата и изкуството от местно, национално или световно значение, понякога има запазени, поддържани и реновирани килийни училища [Fig. 1]. Както и на други исторически обекти в страната, а и като възстановки към музеите, тези интересни места на възрожденска памет са свързани с писмени свидетелства и са туристическа атракция. Някъде те са фон на училищни и селищни патриотични тържества, раздаване на дипломи, награждавания, форуми и честване на национални празници и юбилеи.

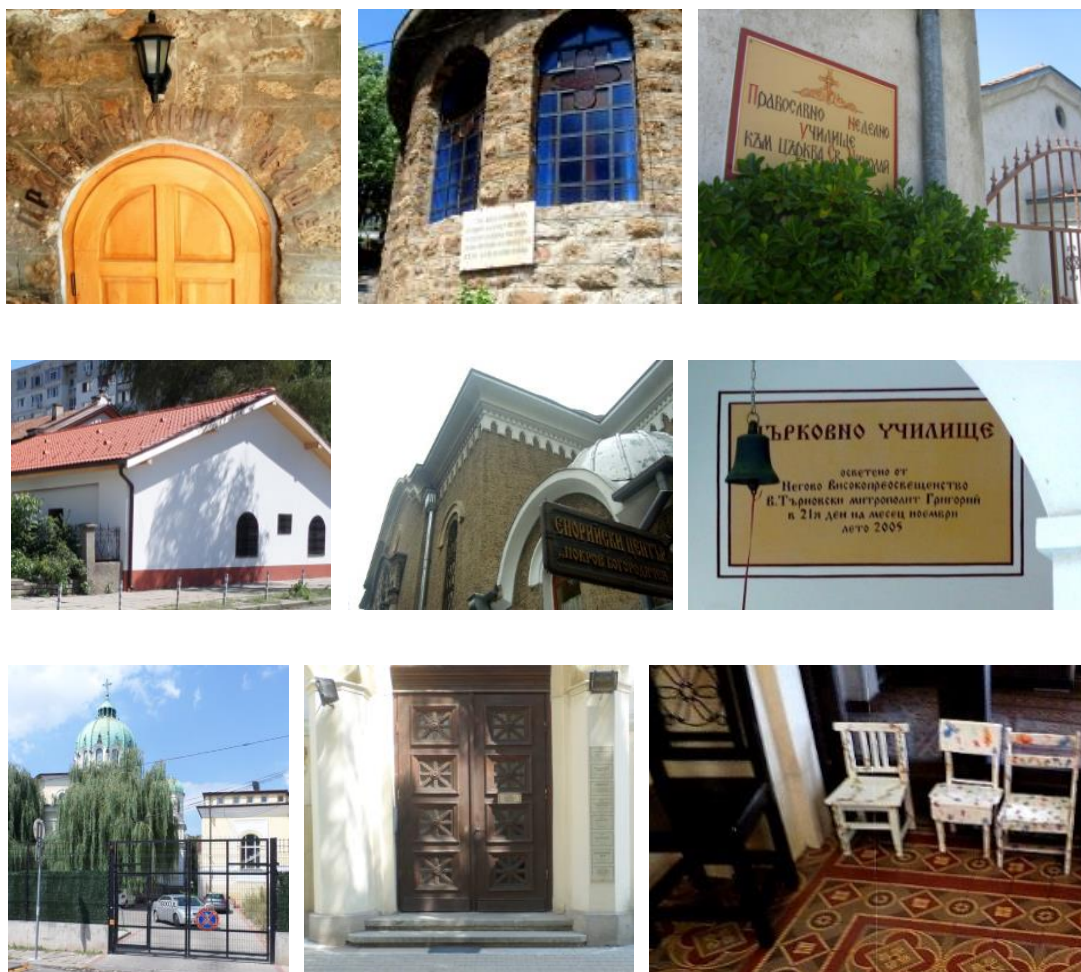

Fig. 1. Църковни образователни пространства: в Тетевен (възстановено по проект килийно училище „Просветилище наше“), Благоевград, София, Велико Търново (Фотография на проф. Галина Богданова при проучване на камбанното наследство); три погледа към енорийския център и детския богослужебен кът в храм „Свв Кирил и Методий“ на Женския пазар в столицата.

Любима естествена и исторична среда за занимания по вероучение или отбелязване на църковни празници, килийните училища, колкото и да са впечатляващи и издържани на вид, все пак, на повечето места имат музеен начин на опазване и не винаги са подходящи за образователни дейности, както показва практиката от Калофер (Drumeva, 2017). Но където интериорите им са съвремененно оборудвани и достъпни, това е добра иновативна практика. Интересни сувенири, каквито се предлагат в *Музея на образованието в Габрово*, подходящи и за интерактивни игри по вероучение, са импровизираните медальони с надписи на добродетели и пороци, които някога са се носели публично от децата ката форма на отличия за успехи и порицания

за провинения. Този възпитателен подход днес отдавна е изоставен в педагогиката, заедно със затварянето на децата в шкаф под катедрата, физическите наказания и писането на пясък или дъсчица, но е забавен спомен, който свидетелства за строгостта и аскетиката от миналото.

Що се отнася до храмовата среда, има занимания и в кътове в наоса, а в последно време се оформят временни и трайни детски интериони и екстериорни богослужебни пространства [Fig 1], [Fig. 3]. Според обстоятелствата, вероучението е приютено, не само в училища и читалища (младежки центрове за подкрепа на личностното развитие) и в частни домове, но и в митрополитски прицърковни сгради и дворове. Но някъде постоянният туристически поток, а другаде отдалечеността на църквата или училището създават проблем за събирането на деца или възрастни на отделни от богослужението занимания, които не винаги са в неделните дни или уикендите. Основни практически обстоятелства, наред с осветлението на храма и връзката на преподавателите с обучителната, възпитателна или занимателна среда е опазването на сграден фонд и ценности от по-свободното поведение на подрастващите, както и възможността за реализация на педагогическите дейности, съхранение на пособия и помагала и други.

За да се стигне до въпросите на хигиената, достъпността, безопасността и приветливия вид на прицърковните здания и техните постоянни обитатели и възприемането им от хората, които идват да се молят, учат или творят, първо е необходимо да се отчете мястото на храма в живота на местната общност. В много случаи и на много места у нас или зад граница, такава общност – букв. „църква“ – все още не е систематично консолидирана в религиозен план. И докато връзката на общност с ново храмостроителство днес е дискуссионна, прицърковните дейности все по-малко се ограничават като неприемливи за атмосферата на светите места, дори в случаите на отсъствие или трайно отнемане на прицърковни сгради и дворове, в някои от които възстановяването на практиките на ползване на църковната собственост по предназначение е в разрез със споделянето на селищните пространства в интерес на обществото.

Например, нови и традиционни детски площадки при столични църкви, строени или приспособени около началото на ХХ век [Fig. 2]. Изолирано явление е появата им през 90-те години на ХХ век при благоустройството на църковните градинки с цел улеснение на по-масовото посещение на храмовете

за тайнства, празници и литии. През XXI век, отначало детските кътове се срещат по-често в светите места, както и беседките и пространствата за събори, които улесняват заниманията и честванията на открито, както и поклонническия туризъм, не само веднъж годишно. Балансират се традиционните пространства за посетители и обитатели (фестивални и богослужбни), стопанските са по-слабо представени, а всяка от тези зони, още в миналото е съобразена за съответна натовареност от шум, движение и достъпност за фотографиране и видеозаснемане.

Fig. 2. Съвременни детски площадки при старинни столични храмове и енории.

Прицърковните школи и инициативи допринасят за разнообразяването на практики и пространства при храмовете, На пръв поглед, заниманията с подрастващи като цяло, особено задължителните елементи на отдых и забавление при тях, например при традиционните летовища (Stoyanova and Malamova, 2019) или познавателно-поклоннически екскурзии, са трудно съвместими със спокойствието и тишината на манастирите и храмовете като

места за молитва и аскеза. Но същото се отнася и за социализиращите събирания на възрастните след служба и сборовете на храмови празници, както и за звучността на репетициите на църковните хорове, обучението по дърворезба, часовете по народни танци или моментите за подвижни игри, сценичните представления и кръжоци по драма и журналистика, тържествата и други фестивални събития, съпроводени с по-голямо оживление, пътувания и гостувания, масовост и отразяване в медиите. Предизвикателство е съвместяването на богослужебния живот с православните форуми и певческите фестивали, стенописа, реставрацията, заниманията по иконопис и църковна фотография или рисуване на пейзажи на свети места и дори църковна флористика, градинарство и кулинария, милосърдните проекти със събирането и изпращането на дарения, посещенията и гостоприемството за хора в неравностойно положение.

Прицърковно образование и социализация днес

Културно-историческата нагласа за прицърковна общностност

Днес прицърковните дейности за деца и възрастни у нас са все още относително нова, но вече поне отчасти проучена социална практика, устойчива на много места в диоцеза на Българската православна църква – Българска патриаршия. Културното пространство за църковни занимания е по-ясно осъзната и по-споделена социокултурна отговорност на храмовото предстоителство, настоятелство, на местното, регионално и централно църковно ръководство. Към всяка епархия има поставени административно отговорни кадри, които целенасочено се занимават с прицърковните дейности. За разлика от държавните и общински просветни и социални структури, където богослови се наемат предимно да ограничават и регулират религиозната дейност, в църковното ведомство целта е да се насърчава, подкрепя и разгръща прицърковна мисия като живо наследство.

Засега все още при някои митрополии, манастири, църкви и параклиси не са запазени, възстановени или построени допълнителни сгради. Прилежащите към свети места паркови площи и мемориали не винаги са надлежно оформени и поддържани, а някои дори се обитават конкурентно. А докато старанието на религиозната общност е насочено преди всичко към извършване на богослуженията и след тях светите места замират, а верните бързо се разотиват, отношението и към двете насоки на възстановяване (на материално и нематериално наследство) остава пасивно, неефективно и непродуктивно. При наличие на инославни или иноверни религиозни структури в близост, тяхната проактивна мисия и стратегия може да е добър стимул, макар и не естествен и духовно градивен.

Общуването на вярващите и клира след служба (при осъзнаване на всички рискове, които крие) и просветата на възрастни и деца са важни и за източноправославното християнство като т. нар. „*литургия след литургията*“. Затова, доколкото условията позволяват и общностите успяват да се активизират, понякога и с усилията само на един или няколко *будители*, милосърдието, църковната комуникация и израстването в духовния живот на общността днес се актуализират. Наред с храмостроителство, благоукраса, пастирство, душегрижие и фестивалност, тези социални практики се отърсват от проблемите си в миналото (заради които са прекратени или отпаднали) и някъде продължават да съществуват във форми и в мащаби адекватни на съвременното общество и съвместими с идеята за културна традиция.

Не всички български граждани имат възможност при ежедневни или празнични посещения и ритуали да съзерцават едновременно красив и професионално реновиран старинен храм с неговите оригинални икони и стенописи. Рядкост е да се види църковна музейна сбирка и портрети на служилите на определено място духовници и причетници. Не навсякъде хората могат да закупят, заемат или ползват онлайн издание, които да представят изчерпателно и документално историята на конкретното свято място и живота в него (Вж. напр. (Tabakov, 2009)). Още по-необичайно явление са стилните и достъпни сувенири, тотал дизайн или визуална идентичност (вместо обичайните базари) представящи конкретен регион, празник, храм или манастир, колкото и благосъстоятелни, посещавани и добре управлявани да са, например като музейни и туристически обекти.

Но у нас повечето хора все някога са посещавали обекти на религиозното културно наследство, може би и още като деца и донякъде разбират автентичното им предназначение в миналото и днес. Ако имат в своя кръг познати, свързани с вероизповедание, по-непосредствено са си сформирали представи, поне за начина на живот или светогледа на хората, принадлежащи към някоя от световните религии, особено които са исторически за България. Не се иска толкова голямо усилие от страна на богословската колегия и културната общност да доразвиват поне част от положителното от всичко това.

Колкото и значимо да е било живото, нематериално религиозно наследство, без достъпа до неговите духовни и материални носители, чрез образцови свети места и лица, реконструирането или възраждането на църковността би било невъзможно. Затова и напреженията на социалния преход в религиозната сфера някога се съсредоточиха около управлението на традиционната собственост на сакрални имоти и оживеното дискутиране на най-приличните за това: начини на практикуване на обичаи и изява на ценности.

Идеята за църква и енорийска общност или манастир и братство/сестринство е много различна за отделни лица и групи хора – до голяма степен конструирана, включително и след осъзнаването на принадлежността към православието и придобиване на опит в пълноценното участие в служение, черкуване, поклонничество, обучение или друга практика на вероизповеданието. Пътят от това „какво се прави“ на празник или в светите места, през това кое е приемливо и в зоната на комфорт на отделна личност, семейство или социална група, до висшите богословски цели на достигане на църковен етос насочен към вечно спасение не се изминава еднакво от всеки и не зависи от духовната просвета, но е призвание и отклик.

Когато се организират прицърковни дейности, малцина имат ясна идея за историята им, традициите и колко разнообразни са били те в миналото в различни страни и от колко много фактори зависят днес, където са успешни и устойчиви. Общата култура в областта на старите и нови религиозни традиции днес и у нас се създава чрез медиите, също колкото и в църковни среди. След като десетилетия наред в миналото църковната култура е била изучавана чрез наследството и в контекста на изкуствата и книжовността, в наши дни този процес се обогатява чрез Интернет и социалните мрежи, където религиозните

обекти не само са документирани и представени, но те излъчват и своите послания, с което традиционната им аудитория неизмеримо се разгръща (Alexandrov, 2018). Затова културата на проучване и опазване на наследството е ключов елемент в изграждането на религиозна компетентност, предполагаща жива непосредствена опитност и ясно изразена съпричастност.

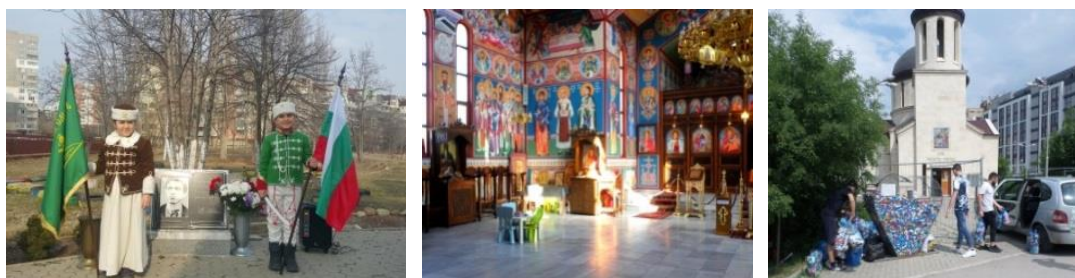

Fig. 3. Храм „Рождество Христово“ в столичния квартал Младост – 3 е място за съвременни решения за посрещане на духовната потребност от патриотизъм, празничност, църковност, култура и добротворство за хора от всички възрасти.

Църква преди градеж на храм и сграда на енорийски център в проект за вече традиционните прицърковни дейности и събития

Някои малки църковни общности, на отдалечени места и при скромни храмове с непретенциозни служители, неусетно успяват да развият значителна дейност, отговаряща на реални социални потребности и вписваща се добре в местните и световни стандарти (Alexandrov, 2014). Не винаги видимостта на душегрижието като реализирана църковна комуникация е популярна социална практика, изразена в представителност или просперитет *на място*. Някъде заниманията се провеждат в самия храм, а при подходящо време – в градината или покритата трапезария. Условиата за църковна мисия не са еднакво добри навсякъде от педагогическа или андрагогическа гледна точка, не само като отопление, вентилация, климатизация или хигиена, но според по-разгърнат набор от насъщни практически правила, отговорността за спазването на които е споделена.

Прицърковните дейности се приемат за традиция от миналото, vyplътена в нови форми и затова образователните инициативи в светите места следва да отговарят на най-новите стандарти за културна комуникация. Обстоятелството,

че вероучението или, например, заниманията по църковнославянско четене, калиграфия и иконопис, имат аналог в античността, средновековието и възраждането, далеч не означава, че условията за работа с хора, в случая е допустимо или дори желателно да са примитивни или изключващи някои категории хора, независимо, че при творческите и обучителни дейности благовестието е под формата на предаване на културно наследство (Евангелие според св. ап. и ев. Матей 28: 19, 20). Автентичността на православната християнска духовност като богословие, философия, аскетика и начин на живот, извън стереотипите, се изразява в стремежа към благочестие и в този контекст, *патримониалният*¹ характер на светите места и туристическата мотивация за посещението им е второстепенна, но това не означава да се търпи запустение или отказ от благоустройство и поставяне на вяващите в риск.

За прицърковното образование също е важно културните ценности да са представени подобаващо, което предполага професионално документиране и дигитализиране, както и равнопоставен достъп – всичко това и по водещите граждански критерии в отделните сектори. Сега вече са история практиките от времена на преход, когато е било интересно религиозното ограмотяване по редки книжни издания, чрез ограничено в общността устно предание, с помощта на оскъдни или каквито и да е изображения, специфични за определено място и време или посредством спонтанно молитвено участие в обредността. По-трудно е да отиде в миналото обстоятелството, че някои български общности зад граница, както и квартали или цели селища у нас нямат свои храмове и свети места и само понякога се черкуват или събират другаде.

Където църкви и манастири още не са реновирани или не функционират в пълния си капацитет на центрове на трайно ценно духовно наследство, но потребността от тях все още е жива местна традиция, интердисциплинните и творчески подходи на проучването на културното наследство поддържат и възстановяват паметта. С оглед на бъдещето, за което се обучават и възпитават хората днес, проявите на иновативност в работата на прицърковните преподаватели заслужава специален научен интерес, не само откъм медии и технологии. Не е достатъчно и приемането на комуникирането на религиозна

¹ Формално или същностно представляващ културно наследство.

информация и ценности за еkleктичен комплекс от произволно избрани елементи на философия, етика, психология, фолклор, социология или статистика, насочен към това да впечатли широк кръг от неориентирани църковни посетители.

В заключение на казаното дотук се оформя обобщението, че и най-иновативното и интегрирано образование в църковна среда днес си остава традиционно по същина. Като педагогическо, андрагогическо и пастирско изкуство, грижата за подрастващите и възрастни вярващи следва да бъде непрекъснато осъвременяван и като подход и съдържание и реализиран в една добра неформална образователна система. За да се избегне рутината днес и да има съпричастие към църковния живот от страна на всички, далеч не е достатъчно един свещеник или преподавател да е общителен, начетен или онлайн, нито само администрацията да има емпатично отношение към конкретните потребности и очаквания на обитателите и гостите на дадено място.

Според анализираният тук резултат от наблюдения и предпоставки, основна добродетел, необходима за съществуването на пълноценни прицърковни дейности е автентичността на целия екип от обучители и обучавани в едно цяло изграждащо съвременния църковен етос, с какъвто се отличава живата общност в динамичната действителност. Социализирането на църковно материално наследство чрез препредаване и творчество на комплексно живо духовно наследство е културната задача, която трудно може да бъде постигната, но лесно може да се превърне в житейско призвание на всеки. Най-голямото предизвикателство на работата по дисертационния ми труд е именно саморефлексията и научната обективност при позицията ми на участник и организатор на прицърковни дейности, които подлежат на внимателен анализ с цел да се подобряват динамично.

Литература // References

- Alexandrov, A. (2011).** Parish Catechisation: Opportunities and Perspectives, In: Saint Nicholas's Orthodox-Educational Readings, 9, Burgas, Dimant, 99–111, ISSN: 1313-9541 // [Александров, А. (2011). Енорийската катехизация: възможности и перспективи. В: Свето-Николаеви православно-образователни четения. 9. Бургас, Димант, 99–111, ISSN: 1313-9541].
- Alexandrov, A. (2018).** Homily, preacher, and audience. Sofia, Regional Development Foundation. ISBN: ISBN:987-619-91095-0-2 // [Александров, А. Проповед, проповедник, слушатели. София, Фондация за регионално развитие, ISBN: ISBN:987-619-91095-0-2].
- Alexandrov, A. ed. (2014).** Social-Charitable Activity of the Church: Strategic Guidelines. Sofia, Regional Development Foundation. ISSN: ISBN:978-954-92940-5-7 // [Александров, А. (2014). Социално-милосърдната дейност на Църквата: стратегически насоки. София, Фондация за регионално развитие. ISSN: ISBN:978-954-92940-5-7].
- Drumeva, V. (2017).** Short History of Cofessional Sunday School at Kalofer Convent (1992–2017). Kalofer, Holy Entrance of Theotokos Convent, ISBN: 9786192171049 // [Друмева, В. (2017). Кратка история на Неделното училище по вероучение при Калоферския девически манастир (1992–2017). Калофер, Девически манастир "Св. Въведение Богородично" ISBN: 978-619-217-104-9].
- Kozhuharov, V. (2020).** Child in Church Sunday School. In: P. Petkov (Ed.). 180 Years from the Foundation of the School at Saint Nicholas Church in Veliko Tarnovo. Veliko Tarnovo, Abagar, 128–151, ISBN: 978-619-168-248-5 // [Кожухаров, В. Детето в църковното неделно училище. В: Р. Радев, съст. 180 години от основаването на църковното училище при храм „Свети Николай“, Велико Търново. Велико Търново, Абагар, 128–151, ISBN: 978-619-168-248-5].
- Legkostup, M. (2016).** Catechisation of Adults as Actual Problem of Church. In: PBF-VTU (Eds.). 50 years University of Veliko Tarnovo (1963-2013). Veliko Tarnovo, University Press, 7–12, ISBN: 978-619-208-043-3. Available at: http://www.uni-vt.bg/res/4938/Jubileen_sb_PBF.pdf, last view: 5 September 2021 // [Легкоступ, М. (2016). Катехизацията на възрастни като актуален проблем на Църквата. В: ПБФ-ВТУ, съст. 50 години Великотърновски университет (1963-2013). Велико Търново, УИ ВТУ, 7–12, ISBN: 978-619-208-043-3].

- Legkostup, M. (2014).** Educational and Liturgical Aspects of Contemporary Catechisation in Orthodox Church of Hellas. In: Popova, E., et al. (Eds.). In Honorem: Prof. Protopresbyter N. Shivarov. Veliko Tarnovo, University Press, 237–242, ISBN 978-954-524-982-2 // [Легкоступ, М. (2014). Образователни и литургични аспекти на съвременната катехизация в Еладската православна църква. В: Е. Попова и кол. (съст.). В чест на проф. протопрезвитер Николай Шиваров. Велико Търново, УИ ВТУ, 237-242, ISBN 978-954-524-982-2].
- Marchenko, L. (2015).** Realisation of the Pedagogical Potential of Orthodox Christian Sunday School. Ph. D. Thesis, Moscow State University. Available at: http://ens.mil.ru/files/morf/military/files/Dissertaciya_Marchenko.pdf (In Russian). Last view: 05-09-2021 // [Марченко, Л. (2015). Реализация педагогического потенциала православной воскресной школы. Диссертация, Московский гуманитарный университет (на руски език)].
- Spirova, P. (2005a).** Running of Catechetic Training of Adults in Parish Environment: Didactic and Methodological Problems. – *Duhovna Kultura*, 9, pp. 12–20, ISSN: 0324-1173 // [Спирова, П. (2005а). Провеждане на вероучителни занимания с възрастни в енорийска среда. – *Духовна култура*, 9, 12–20 ISSN: 0324-1173].
- Spirova, P. (2005b).** Short Review on Religious Education in Bulgarian Lands until Liberation. – *Duhovna Kultura*, 12, pp. 9-18, ISSN: 0324-1173 // [Спирова, П. (2005б). Кратък обзор на религиозното образование в българските земи до Освобождението. – *Духовна култура*, , 12, 9-18, ISSN: 0324-1173].
- Spirova, P.; Z. Karavaltcheva (2017).** Models of Cooperation between Church, Public Authorities, and State for Instrumentation of Religious Education in Bulgaria (1997-2017). ISBN: 978-619-90966-0-4, Sofia, Centre for Educational Initiatives Dveri // [Спирова, П., З. Каравълчева. (2018). Стратегически насоки за развитието на религиозното образование в България. ISBN: 978-619-90966-0-4, София, Център за образователни инициативи Двери].
- Spirova, P.; Z. Karavalcheva; Ts. Antonova (2018).** Strategic Guidelines for Development of Religious Education in Bulgaria. Sofia, Centre for Educational Initiatives Dveri, ISBN: 978-954-91760-9-4 // [Спирова, П., З. Каравълчева, Ц. Антонова, Модели на сътрудничество между Църквата, общинската власт и държавата за провеждане на религиозно образование (1997–2017), София, Център за образователни инициативи Двери, ISBN: 978-954-91760-9-4].

Stoyanova, N.; Ts., Malamova. (2019). Eastern Orthodox Christian Camps in the Monastery of Saint Great Martyr George the Triumphant in Kremikovtsi. In: Zh. Nazarska, S. Shapkalova (Eds.), *Harmony in Diversity*. VI. Sofia, Za bukвите – O pismeneh UniBIT Press, ISBN: 2367-7899, 256–259 // [Православните лагери в манастира „Свети Вмчк Георги Победоносец“ в Кремиковци. В: Ж. Назърска, С. Шапкалова, съст. Хармония в различията. VI. София, АИ УниБИТ „За буквите – О писменехъ“, 256–259, ISBN: 2367-7899].

Tabakov, V. Rv. S. (2009). Capital Church “Saints Cyril and Methodius”: Past and Present. Sofia: Parochial Press: “Saints Cyril and Methodius Church, Sofia, No 47, Georg Washington Street”, p. 258 // [Табаков, Прот. С. (2009). Столичен храм „Св. Св. Кирил и Методий“. Минало и настояще. София, Енорийски издателски център: Храм „Свв. Кирил и Методий“, ул. „Георг Вашингтон“ № 47, 258 с., ISBN-13: 978-954-8312-06-6].

PhD Student, MA, Mrs Toneva, Velina

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Sofia, Bulgaria

Personal profile: <https://www.researchgate.net/profile/Velina-Toneva>

vellina@abv.bg

INIS SERIES

Онлайн поредица на
интердисциплинарната научна мрежа
Информационно общество
Специално издание, 2022
<http://www.math.bas.bg/vt/inis/series/>

*Online Journal of the
Interdisciplinary Scientific Network
Information Society
Special Edition, 2022
ISSN: 2815-4231*

Редактори *Editors*

Галина Богданова *Galina Bogdanova*

Светослав Косев *Svetoslav Kosev*

Технически редактори *Technical Editors*

Николай Ноев *Nikolay Noev*

Мирена Тодорова-Екмекджи *Mirena Todorova-Ekmecki*

Издание на: *Published by:*

Институт по математика и
информатика при Българска академия на
науките, България *Institute of Mathematics and Informatics
at the Bulgarian Academy of Sciences,
Bulgaria*

С помощта на: *Helped by:*

Великотърновски университет
„Св. св. Кирил и Методий“, България *“St. Cyril and St. Methodius”
University of Veliko Tarnovo, Bulgaria*